

Lorenzo Casini

Frihet och nödvändighet i Lorenzo Vallas *De libero arbitrio*¹

Under renässansen kretsade analysen av mänskligt handlande och moraliskt ansvar inte så sällan kring en rad frågor som gällde förenligheten mellan människans fria vilja och den gudomliga försynen.² Om Gud är allvetande, så tycks det rimligt att anta att Gud inte bara vet vad som har skett och sker, utan också vad som kommer att ske. Men i vilken mening kan våra handlingar sägas vara fria om Gud i förväg känner till vad vi kommer att göra? Denna problemställning går tillbaka till senantiken då kristna filosofer kopplade samman den gudomliga försynen med den diskussion om futurala satsers sanningsvärde som härstammar från kapitel nio i Aristoteles *De interpretatione*.³ Problemet diskuteras alltså och än idag utgår man ofta från det sätt på vilket Boethius ställt upp det i *Filosofins tröst*:

Det tycks, sade jag, finnas en alltför stor motsägelse och strid mellan att Gud vet allt på förhand och att det finns en viljans frihet. Ty om Gud förutser allt och inte på något sätt kan missta sig, måste med nödvändighet det inträffa som försynen har förutsett som framtid. Men om försynen från evighet har på förhand sett icke bara människors handlingar utan också deras avsikter och vilja, kan det inte finnas någon handling eller någon vilja överhuvudtaget som den ofelbara gudomliga försynen inte har känt till i förväg. Ty om dessa handlingar och avsikter och denna vilja kan vridas i en annan riktning än den förutsedda, kan det inte längre finnas någon säker förhandskunskap om framtiden, snarare en osäker förmodan, och att tro detta om Gud anser jag syndigt.⁴

¹Artikeln är skriven inom ramen för projektet ”Perspektiv på mänskligt handlande i renässansens filosofiska debatt om frihet och determinism” som finansierats av Stiftelsen Riksbankens Jubileumsfond. En tidigare version av föreliggande text presenterades i samband med Filosofidagarna i Göteborg i juni 2011. Jag vill tacka alla som deltog i diskussionen för hjälpsamma frågor och synpunkter. Jag är särskilt tacksam mot Frans Svensson för värdefulla kommentarer.

²Se t.ex. Cassirer 1927, s. 77–129, Trinkaus 1949 och Poppi 1988.

³Se t.ex. Lane 1988.

⁴Boethius 1987, 132. För några inlägg i den samtida diskussionen av detta problem, se t.ex. Pike 1965, Plantinga 1974, Fischer 1994 och van Inwagen 1995.

Om man utgår från att Gud är allvetande och att detta implicerar att Gud förutser allt som kommer att hända, så tycks varje form av frihet vara utesluten för människans del. Boethius argumenterade dock för att det finns saker som kommer att ske i framtiden vars utfall inte präglas av någon nödvändighet. Att det kan finnas förhandskunskap om *futura contingentia*, det vill säga framtida händelser som kan inträffa men inte behöver inträffa, är enligt Boethius möjligt eftersom Gud är evig och har därmed den rörliga tidens oändlighet närvarande. Den försyn genom vilken Gud ser alla ting bör därför inte heller betraktas som en form av förhandskunskap om framtiden, utan snarare som kunskap om en aldrig försvinnande nutid. När vi betraktar något som sker framför våra ögon, som till exempel hur några kuskar kontrollerar och styr sina fyrspann runt en tävlingsbana, så finns det ingenting från vår sida som nödvändiggör det som händer. Därför behöver inte heller de ting som betraktas av Gud ske med nödvändighet. Enligt Boethius finns det nämligen två slag av nödvändighet: den ena är obetingad, som till exempel att alla människor är med nödvändighet dödliga, den andra är betingad, som till exempel att när man vet att någon går, så är det också nödvändigt att han eller hon går. De framtida händelser som Gud ser som närvarande är inte obetingat nödvändiga, utan endast betingat nödvändiga.⁵

Boethius argument blev under renässansen föremål för humanisten Lorenzo Vallas (1406/7–1457) kritik. Enligt Valla var Boethius behandling av frågan om den mänskliga fria viljan ytterst otillfredsställande och han ägnade dialogen *De libero arbitrio* till att försöka bringa klarhet kring detta problem.⁶ Dialogen genomsyras av ett retoriskt präglat fördömande av filosofin, som framställs som en grogrund för irrläror, och kan beskrivas som ett försök att göra upp med den medeltida teologins filosoferande kring människans förmåga att fritt välja mellan olika alternativ.⁷ I centrum för Vallas undersökning står två frågor: (i) om den gudomliga förhandskunskapen står i vägen för den mänskliga fria viljan, och (ii) huruvida Boethius argumenterat på ett korrekt sätt i denna fråga.⁸ Enligt Valla var Boethius oförmögen att avsluta den undersökning som han påbörjat och tog i stället tillflykt i något imaginärt och fiktivt när han menade att Gud genom en insikt

⁵Boethius 1987, s. 143ff.

⁶För några genomgångar av *De libero arbitrio*, se Barozzi 1891, s. 215–20, Gaeta 1955, s. 57–75, Fois 1969, s. 180–94, Di Napoli 1971, s. 163–76, Camporeale 1972, s. 341–50 och Laffranchi 2008, s. 117–27.

⁷För ett par analyser av Vallas retoriska grepp, se Kahn 1983 och Cameron 2007.

⁸Valla 1934, s. 17.

som överskrider det mänskliga förnuftet betraktar alla ting genom sin eviga nutid. För hur kan det mänskliga förnuftet inse något som det inte förmår att se?⁹

Från ett filosofiskt perspektiv är Vallas dialog emellertid en källa till frustration och det är ingen slump att den under årens lopp tolkats på många olika sätt.¹⁰ I denna artikel kommer jag att försöka visa att Valla i sin strävan att ersätta skolastikens rationella teologi med en humanistisk teologi grundad på retoriska principer närmar sig en definition av mänsklig frihet som för tankarna till argumentationen hos moderna kompatibilister.¹¹

Valla ställer upp problemet om förenligheten mellan den gudomliga förhandskunskapen och den mänskliga fria viljan ungefär på samma sätt som Boethius:

Om Gud förutser framtiden, så kan den inte inträffa på annat sätt än han förutsåg den. Om han förutser att Judas kommer att bli en förrädare, så är det omöjligt för Judas att inte bli en förrädare. Alltså är det nödvändigt att Judas kommer att förråda, annars skulle vi säga, vilket är helt främmande för oss, att Gud saknar försyn. Men eftersom Gud har försyn, så måste man utan tvekan anse att mänskligheten inte har någon fri vilja i sin makt.¹²

Valla argumenterar för att det inte finns någon koppling mellan den gudomliga kunskapen om framtida händelser och den mänskliga viljans beslut att framkalla dem.¹³ Huvudargumentet för att det inte föreligger någon motsättning mellan människans frihet och Guds förhandskunskap utgörs av en fabel. Valla menar att även om Guds vilja och vishet inte kan särskiljas, så finns det likväl en skillnad mellan dem. För att illustrera denna distinktion använder han de hedniska gudarna Jupiter och Apollon som allegorier för dessa gudomliga attribut. Jupiter representerar den gudomliga viljan och Apollon, som enligt traditionen

⁹Ibid., s. 15. Jfr Boethius 1987, s. 141f.: ”Låt oss därför, om vi kan, höja oss till denna högsta insikts höjder; där kommer förnuftet att inse vad det inte självt förmår se, nämligen hur en säker och bestämd förkunskap skådar också de ting som inte har något säkert slut, och att det inte är fråga om ett antagande blott, utan den högsta kunskapens enhet som inte känner några gränser.” Valla betraktade föreställningsförmågans roll inom filosofin som en negativ och vilseledande kraft som tenderar att bidra till uppfinningen av allsköns abstrakta entiteter som inte har någon som helst motsvarighet i verkligheten. Se Nauta 2004.

¹⁰Se t.ex. Kessler 1987, s. 11–16.

¹¹Värt att notera är att Vallas viljebegrepp skiljer sig från de medeltida skolfilosofernas och inbegriper utöver en strävan som bestäms av förnuftet även instinkter och irrationella begär. Se Fois 1969, s. 186.

¹²Valla 1934, s. 18, *min övers.*

¹³Ibid., s. 20.

hade kunskap om framtiden och därför kunde ge sanna och vissa förutsägelser, representerar Guds förhandskunskap. Med utgångspunkt i denna distinktion berättar Valla om hur den romerske prinsen Sextus Tarquinius besöker Apollon och frågar honom om sin framtid. Apollon förutspår att Sextus kommer att dö fattig och landsflyktig på grund av sina illgärningar. Sextus reagerar med bestörtning på denna grymma förutsägelse och ber Apollon om att förutse ett bättre öde åt honom. Apollon förklarar att han har kunskap om framtiden, men att makten att bestämma över den finns hos Jupiter. Sextus undrar då hur Jupiter kan vara så grym och orättvis mot honom, varvid Apollon svarar med att göra reda för alla de illdåd som Sextus kommer att begå i framtiden. Poängen med berättelsen är att det vore dåraktigt av Sextus att tillskriva Apollon ansvaret för sina illgärningar genom att anse att det är nödvändigt för honom att synda bara för att Apollon förutsett att han kommer att göra det. Sextus har nämligen ingen anledning att skylla på Apollon och på samma sätt kunde inte heller Judas skylla sitt handlande på Guds förhandskunskap. Därmed tycks problemet om förenligheten mellan människans fria vilja och Guds förhandskunskap vara löst.¹⁴

Vallas lösning har emellertid ett pris eftersom hans fabel flyttar fokus till ett nytt problem. Nu är frågan inte längre om människans frihet upphävs av Guds förhandskunskap, utan om det är Guds vilja som annullerar den mänskliga friheten. Om Sextus skulle åberopa sin fria vilja och lova Apollon att inte begå de illgärningar som Apollon förutsett, så menar Valla att Apollon skulle svara honom på följande sätt:

Liksom Jupiter skapade vargen rovlysten, haren räddhågsen, lejonet oförskräckt, åsnan enfaldig, hunden vild, fåret milt, så danade han vissa människor hårdhjärtade, andra veka, han frambringade den ene med en böjelse för ondska, den andre för dygd. Vidare gav han vissa anlag att bättra sig och gjorde andra oförbätterliga. Dig tilldelade han en i sanning ond själ utan förmåga till bättring. Därför kommer du att göra ont i enlighet med dina anlags beskaffenhet och Jupiter kommer att straffa dig i enlighet med dina handlingar och gärningar.¹⁵

Hur ska detta förstås? Är Sextus ansvarig för sina illgärningar eller inte? Om Sextus inte kan handla på annat sätt än i enlighet med den karaktär som han blivit tilldelad hur kan hans handlande betraktas som fritt?

I uppsatsen "Freedom and Necessity" argumenterar A. J. Ayer för att det är tvång och inte kausalitet som bör ställas mot frihet. Att tvingas begå en handling innebär att man orsakas att göra det, men att man orsakas att begå en handling innebär inte att man tvingas att göra det. Från det faktum att en handling är kausalt bestämd följer alltså inte med

¹⁴Ibid., s. 31–34.

¹⁵Ibid., s. 37, *min övers.*

nödvändighet att man är tvungen att göra det, vilket enligt Ayer innebär att det inte följer med nödvändighet att man inte är fri.¹⁶ Ayer nämner tre villkor för att kalla en handling fri: (i) att man skulle ha handlat annorlunda om man hade valt att handla annorlunda; (ii) att handlingen är viljemässig, det vill säga inbegriper en beslutsprocess; och (iii) att ingen tvingade en att välja så som man valde.¹⁷

Flera av Vallas inledande anmärkningar för tankarna till Ayers argumentation. Valla påpekar att det faktum att Gud kan förutse våra handlingar betyder inte att han förmår oss att begå dem. Med andra ord, ingen tvingade Judas att välja så som han gjorde.¹⁸ Enligt Valla är dessutom möjligheten av en handling och dess framtida utförande två vitt skilda saker. Judas hade möjligheten att inte synda, men valde att synda. Judas handling var således viljemässig och han skulle ha handlat annorlunda om han hade valt att handla annorlunda. Valla menar dock att det var bestämt hur Judas skulle välja, vilket motsvarar Ayers uppfattning att vad som kommer att hända i framtiden är redan bestämt. Att våra handlingar kan förutsägas innebär dock inte att vi handlar under tvång.¹⁹

Sextus predikament skulle kanske kunna liknas vid kleptomanens, som – enligt Ayer – inte handlar fritt med avseende på stjälandet eftersom en eventuell beslutsprocess är irrelevant för dess handlande. Kleptomanen, till skillnad från en vanlig tjuv, kommer att stjäla oavsett vad den bestämt sig för.²⁰ Men låt oss i stället anta att Sextus skulle besöka Jupiter och be honom om ett nytt öde. Jupiter skulle då kunna svara att ifall Sextus var beredd att avstå från möjligheten att bli kung genom att låta bli att återvända till Rom, så skulle ett nytt öde vänta på honom. På grund av sin usla karaktär skulle Sextus dock inte vara beredd att göra denna uppoffring och han skulle därför återvända till Rom och begå alla de illdåd som Apollon förutsett.²¹ Det skulle i så fall betyda att Sextus handlade fritt i Ayers mening. Sextus skulle nämligen ha handlat annorlunda om han hade valt att handla annorlunda, hans beslut att återvända till Rom var viljemässig, samt att ingen tvingade honom att välja så som han valde. Jupiter kunde givetvis ha skapat Sextus med en bättre karaktär än den han blev tilldelad, men varför han inte gjorde det är en fråga som,

¹⁶ Ayer 1954, s. 278.

¹⁷ Ibid., s. 282.

¹⁸ Valla 1934, s. 19.

¹⁹ Ibid., s. 29. En viktig skillnad mellan Vallas och Ayers argumentation är att den senare tillbakavisar tanken att det faktum att framtida händelseförlopp är bestämda implicerar att någon har arrangerat dem. Se Ayer 1954, s. 283f.

²⁰ Ayer 1954, s. 280.

²¹ Jfr Leibniz 1952, s. 369f.

enligt Valla, inte kan lösas på filosofisk väg. I detta avseende måste man enligt honom vända sig till tron.²²

LITTERATUR

- Ayer, A. J. 1954. "Freedom and Necessity". I *Philosophical Essays*, s. 271–84. London: Macmillan.
- Barozzi, Luciano. 1891. *Lorenzo Valla*. Florens.
- Boethius. 1987. *Filosofins tröst*, övers. Bertil Cavallin. Stockholm: Atlantis.
- Cameron, Margaret. 2007. "Ac pene Stoicus: Valla and Leibniz on *The Consolation of Philosophy*". *History of Philosophy Quarterly* 24, s. 337–54.
- Camporeale, Salvatore. 1972. *Lorenzo Valla: Umanesimo e teologia*. Florens: Istituto nazionale di studi sul Rinascimento.
- Cassirer, Ernst. 1927. *Individuum und Kosmos in der Philosophie der Renaissance*. Leipzig: Teubner.
- Craig, William Lane. 1988. *The Problem of Divine Foreknowledge and Future Contingents from Aristotle to Suarez*. Leiden: E. J. Brill.
- Di Napoli, Giovanni. 1971. *Lorenzo Valla: Filosofia e religione nell'umanesimo italiano*. Rom: Edizioni di Storia e Letteratura.
- Fischer, John M. 1994. *The Metaphysics of Free Will*. Oxford: Blackwell.
- Fois, Mario. 1969. *Il pensiero cristiano di Lorenzo Valla nel quadro storico-culturale del suo ambiente*. Rom: Libreria editrice dell'Università Gregoriana.
- Gaeta, Franco. 1955. *Lorenzo Valla: Filologia e storia nell'umanesimo italiano*. Neapel: Istituto Italiano per gli studi storici.
- Kahn, Victoria. 1983. "The Rhetoric of Faith and the Use of Usage in Lorenzo Valla's *De libero arbitrio*". *Journal of Medieval and Renaissance Studies* 13, s. 91–109.
- Kessler, Eckhard. 1987. "Einleitung". I Lorenzo Valla, *Über den freien Willen*, s. 9–51. München: W. Fink.
- Laffranchi, Marco. 2008. "Libertà e fede tra Severino Boezio e Lorenzo Valla". I *Il concetto di libertà nel Rinascimento*, s. 117–27. Florens: F. Cesati.
- Leibniz, G. W. 1952. *Theodicy: Essays on the Goodness of God, the Freedom of Man and the Origin of Evil*. New Haven: Yale University Press.
- Nauta, Lodi. 2004. "Lorenzo Valla and the Limits of Imagination". I *Imagination in the Later Middle Ages and Early Modern Times*, red. Lodi Nauta och Detlev Pätzold, s. 93–113. Leuven: Peeters.

²²Valla 1934, s. 41–53. Leibniz uppmärksammade Vallas dialog och kände sig föranledd att ta itu med denna sistnämnda svårighet. I *Theodicén* (1710) sammanfattar han innehållet i dialogen och erbjuder därefter en fortsättning på Vallas fabel i vilken han argumenterar för att ifall Sextus i framtiden befunnit sig någon annanstans än i Rom så hade det inte längre varit den här världen, som överträffar alla andra världar i perfektion och som Jupiter inte kunde avstå från att välja att skapa. Detta innebär dock inte att det var Jupiter som skapade Sextus ond. Enligt Leibniz har Sextus varit ond i all evighet och av egen fri vilja. Det Jupiter gjorde var endast att skapa den värld i vilken Sextus ingår. Se Leibniz 1952, s. 370–73.

- Pike, Nelson. 1965. "Divine Omniscience and Voluntary Action". *The Philosophical Review* 74, s. 27-46.
- Plantinga, Alvin. 1974. *God, Freedom, and Evil*. New York: Harper & Row.
- Poppi, Antonino. 1988. "Fate, Fortune, Providence and Human Freedom" i *The Cambridge History of Renaissance Philosophy*, red. Charles B. Schmitt m.fl., s. 641-67. Cambridge: Cambridge University Press.
- Trinkaus, Charles. 1949. "The Problem of Free Will in the Renaissance and the Reformation". *Journal of the History of Ideas* 10, s. 51-62.
- Valla, Lorenzo. 1934. *De libero arbitrio*, red. Maria Anfossi. Florens: Olschki.
- van Inwagen, Peter. 1995. *God, Knowledge and Mystery*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.